

EGY ALAPTÖRTÉNET – SZEMÉLYES FELFOGÁSBAN PÉTER GYÖRGYRŐL

DOI 10.35402/kek.2024.4.10

2013. március elején fejeztem be egy *Péter György*-ről írt kötet olvasását. A rendszerváltás első éveiben rendeztek róla egy tartalmas konferenciát, azzal a világosan kiérezhető gesztussal, hogy immár lehet „szabadon” beszélni róla. Ez önmagában is fonák helyzet, aminek részletes kibontása egy 2024-es perspektívából már szélsőséges finomkodás lenne. Olyan pillanatban élték át ugyanis annak a felemelő érzését, hogy most „szabad” beszélni, amikor annak a rendszernek lett vége, amelyikért a protagonista küzdött (és amelyik rendszerben ezek szerint nem volt „szabad” róla beszélni).

Maga az alak majdnem teljesen foglalja össze a magyar századelőből kiinduló nemzedékek egyik késői változatának életét. *Igazi nemzedéki sors*. A történelem nem olyan hosszú, hogy egy életbe ne férne bele egy sor egymástól eltérő korszak, különösen akkor, ha azok annyira egyenletesen érdekesek, mint Péter György esetében. A magyar polgárság ilyen arculatú csoportjában, konkrétan az ősi baloldali liberális polgárság történelmében, amit a két világháború között még „radikális” polgárságnak (vagy polgári radikálisoknak) hívtak, a késői leszármazottak is (kiváló példa erre Ferge Zsuzsa) igen bonyolult identitáshelyzetbe kerültek. A Horthy-rendszer végjátékát jelentő zsidóüldözések után beköszöntő baloldali világ őket gyökeresen másképp érte, mint akárki mást. Ők azok közé a csoportok közé tartoztak, akik folytonos, de ami még ennél is fontosabb, magas színvonalú, tudományos, marxista és egyéb pozitív szcientista, főleg szociológiai műveltséggel rendelkeztek. Az átfogó baloldaliság identitásuk természetes részévé vált, amely túl is élte a Horthy-rendszert, és beléphetett a hivatalos marxizmus világába is. Ez már önmagában is rendkívül kivételes identitásviszony, miközben igen hamar világossá kell válnia annak is, hogy maga a nemzetközi és a politikai valóság is más értelemben válik kivételessé. Péter e leszármazási vonal igen késői nemzedékének számít. Eszmetörténeti kutatások segítségével nagyjából rekonstruálhatjuk szellemi univerzumának akár 70-80 százalékát is. A Piklerek egyébként első filozófiatörténeti korszakom meghatározó alakjai voltak. Az igazán modern pozitívizmus és tudományfilozófia nem egy általános és egyáltalán nem könnyű összefüggését éppen a

rajtuk való munkán értettem meg, a pozitívizmus-hoz (elsősorban a modern pozitívizmushoz) való tudatos viszonyom ezzel is differenciálódott (s erre nagy szüksége van mindenkinek).

Péter György alakjára már régen figyelek, sok mindent összeraktam belőle már addig is. Megdöbbenésemet nem Péter György alakja önmaga váltotta ki közvetlenül, legfeljebb annyiban, amennyire az egykori konferencia előadói egybehangzóan nem értették Péter alapmagatartását, amelyre természetesen rögtön fel is bukkant az a felmentés, hogy ők szakemberek, akik számára Péter valóságos szellemi összetettsége nem is lehetett megközelíthető.

Péter mindenki által elismert autonómiája mellett is ki tudott tartani a kommunizmus mellett. Hogy meddig, az a kérdés. Az is lehet, hogy mindig, az is lehet, hogy csak egy konkrét időpontig, ami után a többértelmű numizmatikai szenvedély következett. Nagy csalódás után vad szenvedély, ez elég gyakori képlet.

Mindebben most nem a pszichológia volt érdekes, de a magyar kommunisták és baloldaliak kommunizmusképe 1945, majd 1956 után. Ez kulcs lehet egy sor lényeges dolog megértéséhez. Pszichológián itt ugyancsak nem a szokványos lélektani determinációkat értem, hanem a személyiségnek azokat a legmélyebb gravitációit, amelyekkel az élet mélyebb céljait, az egyéni élet és a történelem érintkezéseit megéli vagy más esetekben az etika, a művészet csúcsaival kerülhet kapcsolatba. *Az egyes ember igazi gravitációját keresem*, miközben természetesen fájdalmasan tudatában vagyok annak is, hogy a hétköznapi gondok, a hatalom, a kisserűség, a másik ember irigysége és féltékenysége, a fáradtság és kimerültség, az állandóan nyomuló politikai keretek gyakran teljesen megfoghatatlanná teszik a legmélyebb gravitációk felismerését. Semmi garancia nincs arra, hogy egy-egy konkrét esetben egy élet igazi gravitációjának rekonstrukciója sikerülhet.

Az élet felszíne és mélysége is szembekerül egymással. Vezérelvünk, hogy mindig a mélyebb gravitáció a meghatározó, a mélyebb gravitációhoz mérjük mind az eredményeket, mind a sikert (ami nem feltétlenül azonos az eredményekkel), mind az erkölcsi helytállást, mind az önmegvalósítást, mind

pedig a világ sorsába való beavatkozás privilégiumának nagyságrendjét. Pedig nyilvánvaló, hogy az élet felszíne is hatalmas tény-, adat- és makulatúra-óceán, végtelen párhuzamok története, áttekinthetetlen hasonmás- és *alter ego*-halmaz, elterelések és ellenállások tömege (még jó, ha nem rendszere), véletlen és kontingens retardációk és ignoranciák színháza, manipulációk tere, amelyek mind azért vannak, hogy azok a bizonyos mélyebb gravitációk ne érvényesülhessenek a maguk tiszta formájában, ne érvényesülhessenek az élet fontos óráiban és ugyanúgy ne érvényesülhessenek az életre vetett tágabb, perspektivikusabb pillantásokban sem. De nem tehetünk semmit: magunkat és másokat is csak a mélyebb gravitációk alapján vagyunk képesek megítélni, jóllehet már ebben eleve rejlenek erős igazságtalanságok.

Péter György életének a kommunizmushoz való mélyebb gravitációja érdekelt az első időktől kezdve, kissé az ő történetének megismerése váltotta ki ezt az érdeklődést, de biztos vagyok, hogy ez akkor már történelmi kérdés volt. Azokban az években kerülhetett erre sor, amikor a Kádár-korszak, s vele a kommunizmus hirtelen történelemmé vált, a dolgoknak nem a közvetlen előzményei vagy folytatódásai lettek fontosak, hanem számos korábbi dilemma vált esszenciális kérdéssé. Mindez spontán módon válhatott keretévé annak, hogy kiemelkedhessen az a probléma, hogy vajon mit is jelenthetett Péter Györgynek a kommunizmus.

A történelmi személy és a történelmi folyamat találkozása rögtön nagy meglepetést keltett. Az általam áttekinített anyag egyértelműen arról tájékoztatt, hogy Péter György, mint a Statisztikai Hivatal elnöke, a létező szocializmus egész problémájának lényegét abban látja, hogy a szocialista gazdasági modell, nagyjából úgy, ahogy elképzeljük, működőképes-e vagy sem. Ezt a tézist nagyon sok oldalról kellene teljesen pontosítani. Pontosan így van-e ez? Mindig így gondolta-e? Más kritériuma nem volt-e? Éppen ez a felfogás mikor alakult ki Péterben? Ez lett volna kommunizmusának lényege 1945 előtt is? Van-e köze ennek a felfogáshoz Rákosinak, a Rajk-pernek, van-e köze ehhez 1956-nak? Változott-e ez a kommunizmuskép, s ha igen, hányszor és milyen feltételek hatására? Mindezeket a finomabb kérdéseket egelőre nem tudjuk megválaszolni, ezek valószínűleg Péter számára sem voltak mindig fontosak (olyan évek voltak, amelyekben bizonyos dolgokról nyilvánosan nem lehetett beszélni).

Péter számára ebben a korban (hogy pontosan mi minden miatt, nem tudhatjuk) a kommunizmus

értelme egyenlő egy, a konkrét körülmények közé elképzelt és természetesen működőképes gazdasági modellel. Ezt a gondolatot minden további nélkül lehet követni, a kommunizmus, úgy is, mint a felsőbbrendű társadalom, minden további nélkül igényt tarthat egy működő gazdasági modellre. Ráadásul mindenki, aki élt 1989 előtt, különösen pedig már 1949 után felnőtt volt, pontos képzeteket is tud kötni ehhez a kiindulópontozhoz.

Csak hogy ez mégis képtelenség. Olyan, ami ezért csak nagyobb távlatokból rajzolódik ki. Az egyik hatalmas probléma az, hogy nem volt a marxizmusnak vagy a munkásmozgalomnak olyan klasszikusa vagy alapszövege, amely azt fogalmazta volna meg, hogy a jövő ideális társadalmának olyan gazdasági modellre van szüksége, amelynek hatékonysága *majdnem* eléri a vele szomszédos, erősen középszerű kapitalista állam életszínvonalát. De adódik egy másik hatalmas probléma is. A létező szocializmus adott modelleje (hogy mennyire származott az a klasszikusok próféciáiból, most hagyjuk) ugyanis sok mindenre lehet alkalmas, de éppen erre nem. Éppen azért nem, mert ezt a társadalmat eredetileg bizonyos értékek tartanák össze, és nem az, hogy működjön a gazdasági modellje, hiszen balszerencsés módon éppen az a modell nem egy kollektivisták társadalom számára volt kitalálva, ahol előszeretettel ingyen lakásokat osztogattak a dolgozóknak. Ezeket kimondani minden oldalú eretnokség (egy olyan társadalom kifejtett célja, amelyiknek hiányosan funkcionáló gazdasági szerkezettel kellene működnie, pszichológiai probléma is).

A kettős igazság antik helyzete rajzolódik ki előttünk. Az igazság kettősségének erre az élményére még rá is erősít az az élettény, hogy a két igazság mindegyikét átértékelték, s ráadásul az az igazság volt időben elsődleges és a maga evidenciájában egyértelműbb is, amit ma szimpla kognitív okokból kevésbé igaznak tartunk.

A kettős igazság egyik eleme az, ami sokszor megfogalmazódik Péter Györgynél is, miszerint a szocialista gazdasági modell működésével bajok vannak. A másik ugyanolyan teljesen tiszta elem azokból az elemekből tevődik össze, hogy nemcsak a klasszikusok nem úgy definiálták az eljövendő létező szocializmust (már amennyiben egyáltalán definiálták), hogy az hasonlítson az általuk egyébként konkrétan is mélyen utált és megvetett reakciós Ausztriára. Ezen kívül – adott körülmények között – egyszerű strukturális és a politikai okai is bőven voltak annak, hogy nem értük el Ausztriát (ezek az

okok bizonyosan nem volnának kimerítően jellemezhetőek a „rossz” gazdálkodás vagy a „hozzá nem értés” kategóriáival).

Elcsúsztak egymáson és egymástól a követelések és a pozitív eredmények, de a szuggesztív közszellem és '56 értelmezése is megtették a magukét. A Péternél középpontban álló attitűd legvalószínűbb magyarázata tehát nem a klasszikusok víziója, nem a korai kommunisták képe, nem a fordulat évének retorikája (abból az ilyen elemek egyébként hiányoztak is), de mindaz, amit '56 követeléseiből, egyáltalán '56 tartalmaiból ő és a hozzá hasonlóan gondolkodók összeszedtek. Ha most ezen a ponton megállunk, elég meglepő választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy „vajon milyen módon állt össze az '56 utáni kommunista értelmiség legmélyebb célképzete?”. Ez az elképzelés nem következik konkrét módon egyik előzményből sem (miközben megfelel az egészséges emberi értelem követelésének). Minden kétségen kívül magába foglalja az '56-os követelések lényegét. Mármost az '56-os követelések természetesen kivételesen fontosak voltak és minden figyelmet meg is érdemeltek, de semmiképpen sem lehetettek a jövő kommunista társadalmának alapkövetelményei (bármennyire is megfeleltek az egészséges emberi elme vágyainak). Szegény Marx, ha tudta volna, hogy azt kell célul kitűzni, hogy a magyarok éljenek úgy, mint az osztrákok, elég sok, elsősorban filozófiai munkától megmenekült volna!

A rendszer, s ami ezzel egyenértékű, a rendszert képviselő valóban gondolkodó személyek alapvetően megváltoztatták a kommunizmusról kialakított elképzeléseiket. Ez *egyrészt* nyilvánvaló (1956 élménye), *másrészt* érthetetlen (a jövőre vonatkozó elképzelések változása nem lehet egy bizonyos mértéknél nagyobb, ekkor ugyanis az egész logika és identitás megdőlni).

A Sztálinnal való (elemeire bontható) azonosulás határozott kommunizmusképet hordozott, az elemeket persze mindig különlegesen nehéz volt hierarchiába rendezni. Ebben a kommunizmusképben szinte megszűnt az elmélet, hatalmas és valószínűségi evidenciákat hordozott. A kommunizmus legyőzte a fasizmust, újjá kell építeni a társadalmat. Az, hogy új társadalmat kell építenie, evidens volt, a látható univerzum erős egalitarizmusa népakarat is volt, a szegénység világosan következett a háború szenvedéseiből, az uralkodó osztályok valamilyen mértékben valóban bűnösök voltak. A kommunizmuskép elemei a kontextuális tényszerűség evidenciáit hordozták, mindehhez jött még az akkor már

nagyon távoli baloldali múlt és az akkor már nagyon távoli marxizmus emlékének megerősítő hatása, amíg a leninizmus már készen bele volt építve a sztálinizmusba. Az a bizonyos új társadalom még az utópia jegyeit is hordozhatta. A félelem, a terror, a diktatúra ugyancsak ténykérdés volt, tagadásuk nem vezetett volna közvetlenül a kommunizmuskép megváltozásához.

A felszínen a gazdaság helyes vagy helytelen működése elő sem jött. Lehet érvelni a húszas évektől állandóan folyó gazdasági reformokkal és a vezetők állandó fejfájásával a gazdaság hiányai miatt, de ez nem érintette a sztálinista rendszer fenti elemeinek tényszerűségét. Az 1956 előtti kommunizmuskép egészen más volt, egy teljesen új alternatív társadalom, amelyben az „új ember” és az igazságos társadalom úgy röpködött a levegőben, mint ma a genderpropaganda.

Most még erősebben általánosítok. *1956 után alakult ki az a széleskörű alapattitűd, amit akkor mindenki természetesnek tartott, és nekem most, 2024 elején, hatalmas meglepetésnek tűnik.* 1956 alakította ki a létező szocializmus társadalomképét. Ekkor, mint Péter is, a releváns szereplők a kommunizmus-hoz való viszonyukat egyedül a gazdaság működésének színvonalától tették függővé. *Vagy egy kommunizmus, vagy egy működő gazdaság?*

Abban hamar egyetértettek, hogy a működő gazdaság csak valami olyasmi lehet, mint amilyen a korabeli nyugati kapitalizmus. Ha a gazdaság piac, akkor a gazdaság kapitalista. Vagy egy új társadalom, vagy a nyugati kapitalizmus. Nyoma sincs annak, hogy a kommunizmus utópia, kultúra, értékrendszer, társadalmi formáció. *A sztálinizmus igazi sztálinista kritikája, hogy a kritikus önmagát már az első perctől neoliberalisként kell, hogy definiálja.* Áttételek, szimbolikus tartalmak, átmeneti formációk nem léteznek. Nem létezik Sztálin, nem létezik a kommunizmus, nem létezik az emberarcú modell, csak mint valamilyen kényszerrendszer (persze a kényszerek leírását ezerféleképpen lehet meghangszerelni).

Ez felfedezés. Nem abban az értelemben, hogy a gazdasági mechanizmus önmagában ne lenne vagy ne lett volna lényeges dolog. A kiindulás életidegen terméketlensége azonban már előreveti árnyékát 1989-ig. A kommunizmus nem lehet kapitalizmus, mert akkor felhagyna azzal, hogy kommunizmus legyen. A kommunizmusnak kapitalizmusnak kell lennie, hogy működjön a gazdasági modellje.

Péter György is elképzelt valamit a kommunizmus fogalmáról. Sokáig keresi is az egzakt modellt,

s az egzakt és működő gazdasági modell lehetőségét önállóan keresi, az új társadalom teljesen kiesik szemhatárából. Úgy tűnik, a szenvedélyes kommunizmust maradéktalanul váltja át a jó modell szenvedélyes keresésévé.

Péter numizmatikai szenvedélye, ami szélsőséges és minden szempontból kockázatos bécsi kirándulásokra készíti, önmagában is izgalmas, elsősorban azért, mert a kommunizmus előtti polgári gyűjtőgető pénzkultúra visszatérését sejteti. De persze ez csak feltevés. Nem lehetetlen továbbá, hogy ő is a gazdasági mechanizmus egyik halottja volt.

Számos hatalmas kérdés fonódik össze ebben a felvetésben. A két legnagyobb: (1) „hogyan értelmezték a létező szocializmus legelszántabb harcosai magát a szocializmust?”; (2) „hogyan élték át ezt a szerepet egzisztenciálisan?”.

A kérdés feltételeit is meg kell tisztítani analitikus módon, amely után mindkét kérdés több lehetséges kérdésváltozatra fog szétbomlani, amelyek helyenként már nem is fognak hasonlítani egymásra. Ez a két kérdés annyira komplex, hogy már közvetlen feltevésük is naivnak tűnik. Ez így van, de azért nem ez lenne az első olyan kérdés, ahol a problémák történeti összekeveredése (vagy tudatos összekeverése) olyan kibogozhatatlanul komplex halmazokat hoz létre, hogy azokra irányítva már szellemi hőstett feltenni akár a legegyszerűbb kérdéseket is. Ez itt is pontosan így van.

A létező szocializmusnak először is igen sok kisebb korszaka volt, ezek exponensei és protagonistái egymástól igen eltérő álláspontokat foglaltak el ebben a legfontosabb kérdésben. Az is igen gyakori volt, hogy aki az egyik kisebb korszakban exponens volt, már nem volt az a következő korszakban, sőt, ekkor talán már éppen a rendszer ellensége volt. De az is igen elterjedt, hogy a legtöbb exponens nem is a konkrét rendszerhez viszonyult, de világnézetének történeti indíttatásai vagy más véletlenek vezették.

1956 után tehát megváltozott a program. *A létező szocializmus új programját a létező szocializmus elleni első igazi felkelés követeléseiből állították össze. Javított kiadás jött létre. S a javított kiadás soha nem csak intellektuális probléma. Új legitimáció is. Nem a kommunizmus eredeti legitimációja (amely természetesen bolsevik változatban és a világháború sokban véletlen eredményeképpen vált uralkodóvá, de mégis legitimáció volt), de az '56 iránti lelkiismeretfurdalás új legitimációja, amelynek büntudata utólagosan bizonyosan érintette az 1949-es kezdeteket is.*

Felhasznált irodalom

- Arendt, Hannah 1958 *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft I-III*. Frankfurt am Main - Berlin - Wien,
- Borsányi György 1994 *Egy reformközgazdász emlékére – Péter György (1903-1969.)* Budapest,
- Djilas, Milovan 1989 *Találkozások Sztálinnal* Budapest,
- Fejtő, Francois 1952 *Histoire des Democratiques Populaires. L'ère de Staline*. Paris,
- Hay, Julius 1973 *Geboren. 1900*. München,
- Jászi, Oszkár 1989 *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest,
- Kiss, Endre 1983 „Geschichte und Weltanschauung. Literaturtheorie bei Franz Mehring und in 'Die Neue Zeit'”. in: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae . Sectio Philosophica et Sociologica*. Tomus XVII. Budapest, 1983. 231 - 249.).
- Kiss, Endre 1992 „Die Grundprinzipien des modernen Alltagsbewusstseins im Spiegel ihrer Geschichte”. In: *Prima Philosophia*. Band 5, Heft 3. 1992. S. 279-293.
- Leonhard, Wolfgang 1990 *Die Revolution entlaesst ihre Kinder I-II*. Leipzig,
- Marcuse, Herbert 1958 *Soviet Marxism. A Critical Analysis*. Middlesex, 1971.
- Péter, György 1956 *A gazdaságosság és a jövődelmezőség jelentősége a tervezdalkodásban*. Budapest,
- Vergin, Fedor 1931 *Das Unbewusste Europa*. Wien und Leipzig, 1931. Heß & Co. Verlag
- Wetter, Gustav 1958 *A Philosophie und Naturwissenschaft in der Sowjetunion*. Hamburg,